

ग्रामीण स्त्री-मुक्तीच्या शौधात

स्त्रियांचा जन्म हा	नको घालू सख्याहरी
रात्र ना दिवस	परक्याची ताबेदारी ॥
नाचण्याचा कोंडा	नाही कशाच्या काजकामा ।
देवू नये	मुलीचा जन्म रामा ॥

ग्रामीण स्त्रियांना स्त्री जन्म नको असे म्हणण्यासारखी परिस्थिती आढळते. संसार म्हणजे सुखदुःखाचे मिश्रण. अभूताचे व विषाचे प्याले. मात्र ग्रामीण स्त्रियांच्या वाटथाला येते फक्त दुःख. त्यांचे जिणे म्हणजे लाजिरवाणे. उपेक्षा व कनिष्ठ दर्जी यातच त्या कोंडलेल्या. त्यांचे उसासे, दुःखाचे कड, आयुष्याची परवड हीच त्यांची संपत्ती. रात्रंदिवस कष्ट. अज्ञानाच्या अंधाकाराने त्या वेढलेल्या. अंधश्रद्धेत गुरुफटलेल्या. मुळातच मुलीचा जन्म ही कुटुंबाची काळजी. परक्याचे धन म्हणून तिच्याकडे पाहून तसेच संस्कार केले. जातात. मुलगी वाढू लागली की आईबापाच्या आनंदापेक्षाही तिची चिता अधिक सतावत राहाते. भग शब्द असे.

मुलगी वाढते	जशी चंद्रम्याची कोर
अंतरंगी	बापाला पडे घोर ॥

ग्रामीण भागात मुलींच्या लग्नाची घाई कार. मुलीचा विवाह हा तसा १८ वर्षे वयानंतर करण्यात याबा हा कायदा केला गेला तरी तो कागदावर राहिलेला आहे. मुलगी न्हातीधुती होण्याच्या वयाकडे झूकते न झुकते तो लग्नाची गडबड. लग्नाचा अर्थ, विवाहानंतरच्या जबाबदान्या, गर्भारपण, बाळतपण, अपत्य-संगोपनानिषद्यी जाण करून घेण्याची मानसिक, बौद्धिक आणि शारीरिक कुवत नसतानाही ते स्थांच्यावर सामाजिक सक्तीने लादणारी कौटुंबिक नीती कार अशास्त्रीय व अमानुष म्हणावी लागले.

सासुरवास आणि छळ

सासरचे बोल म्हणजे काल्याचे वेल. रेशमाच्या गाठी, वळचणीला येता जाता लगणारा वासा, सडसड येणारे पाण्याचे शितोडे, मिरच्याचे वा निवडुंगाचे काढेरी घोस. विष्याचे प्याले. कोणती द्यावी उपमा? परंतु असे हे सासरचे हाल ग्रामीण स्त्री का सोसते? सारी कटु बोलणी मुकाटाचाने का सहन करते? आपल्या आई-बडिलांच्या नावाला कमीपणा येवू नये म्हणून—

सासरचे बोल	कडु विषाचे ग प्याले ।
माय बाप	तुमच्यासाठी गोड केले ॥
सासुवा सासूरवास	रडवितो पदोपदी ।
लेक थोराची बोलेना	कोणाशी परी कधी ॥
सासरचे बोल	जसे निवडुंगाचे घोस ।
म्हणते आई	शीलवताच्या मुली सोस ॥

सासुरवास हा असतोच हे मुलाच्या मनात लहानपणासून रुजविले जाते. त्यांनी तो सहन करायचा. पावसाने झोडपले व नवऱ्याने बडवले तर तकार कोणाकडे करायची? ती करायची नसतेच. दिल्या घरी ती मेली तरी चालेल पण माहेरी परतून येता कामा नये हा दंडक. आपल्या देशात ग्रामीण भागात मुलीच्या विवाहाचे सरासरी वय १५.३ वर्षे आहे. म्हणजे एवढ्या लहान वयात सासरी कष्ट उपसायचे. बोलणे, मारझोड सहन करायची. भूक लागते पण कोणाजवळ बोलणार? फक्त म्हणते—

भूक लागते माइया पोटा	वरवंटा देत्ये गाठी ।
बाप्पाजी हो	तुमच्या नावासाठी ॥

सासरी सारी बोलणार. सासू-सासरे, दीर-नणंद सर्वांचा बोलण्याचा अधिकार. मारहाण चुकत नाही. ग्रामीण भागात जेती हा प्रमुख व्यवसाय. ऊन-पाऊस-थंडी वारा कशाचीही फिकीर न करता फक्त ढोरासारखे राबणाऱ्या ग्रामीण स्त्रिया पाहिल्या की म्हणावेसे बाटते—

सासुरवाशीचा जन्म	देवू नको असा ।
भाडोत्री बैल	घाण्याला जुंपला जसा ॥

परादारात शेतात मोलमजुरीसाठी राबराब राबायचे. उन्हाळ्यात पिण्याच्या पाण्यासाठी वणवण भटकायचे घरच्यांच्याकडून गोड शब्दाची अपेक्षा धरायची नाही. शिवाय सतत बोलणी आणि मारझोड सहन करायची. अगदीच न सोसवेल तर विहीर जवळ करायची अशी तळ्हा. महिला दक्षता समितीची अध्यक्ष म्हणून काम करताना अशा कितीतरी स्त्रियांचे हाल पाहिले आहेत. पोलिसांचा धाक

दाखवून वा समजूतीने बरीच प्रकरणे हाताळली. काहीचे हाल अजूनही सुरु आहेत. ग्रामीण स्त्रिया छळ व सासुरवासाबद्दल तकार करण्यास कुढे येत नाहीत. ही दुर्दैवी बाब होय.

पतीचा दृष्टिकोन-भोगवस्तू

सासुरवास सोसुनही पतीला आनंदी दिसावे म्हणून ग्रामीण स्त्रियांना हसत-मुख राहावे लागते. कपाळीचे कुंकू हे पत्नीचे भाग्य. चूल आणि मूल हात जीवनमंत्र याच परिवात फिरत राहाणाऱ्या ग्रामीण स्त्रिया स्वातंत्र्याचा इवास, स्वतःच्या निर्णयाचा ध्यास, स्वत्व जोपासण्याची प्यास, स्वाभिमान व निर्धाराची कास जोपासू शकत नाहीत.

ग्रामीण स्त्रियांना नवयाचे सुख मिळते ते शारीरिक पातळीवरचे. अपत्य-प्राप्ती व वंशवेलवृद्धीसाठी वैवाहिक संबंध आवश्यक मानले जातात. मुलगा व्हावा याकडे ओढ. जरी अपत्यसंभव हा पति-पत्नीच्या मीलनाचा परिपाक असला. तरी मुली झाल्या की रोष पत्नीवर हा अलिखित नियम. ग्रामीण स्त्रियांच्योबाबत काळच्या दगडावरच्या रेषेइतका ठाम. मुलगा होईपर्यंत गर्भारपण लादले जाते. मुलगा झाला नाही तर दुसरा विवाह करून सवत आणणे ही प्रथा सर्रास. द्विभार्या-प्रतिबंधक कायदा जुमानला जात नाही. मग वंशवाढीसाठी मुलास जन्म न बालू शकणाऱ्यांना अस्यंत छळाला सामोरे जावे लागते. गोठचातल्या डोरांपेक्षाही तिची किमत कमी.

मुलगा व्हावा हात ध्यास घेतल्याने पती विषयासक्त व असंयमी होत जातो. पत्नीच्या शरीराची नासाडी होत राहाते. पण लैंगिक अभानुषषणाची तकार करणार कोणाकडे? फक्त मनात म्हणत राहायचे-

रूप ना लावण्य	सोडीना कधी माडी ।
जीवनाची	करितो नासाडी ॥
रात्र ना दिवस	चंदन वेलीला ।
विळखा मारून राहिली	साप मेला ॥

ग्रामीण स्त्रियांना पुरुषी अहंकार, नवरेशाही व आपल्याला विचारणारे कोणी नाही यापोटी नवन्यांना आलेल्या हुक्कुमशाही प्रवृत्तीला सतत तोंड द्यावे लागते. स्त्रियांच्या लैंगिक संबंधाबाबतच्या अडचणींचा विचार करणारे पुरुष विरळे. त्यामुळे अनेक व्याधींना तोंड द्यावे लागते. स्त्री-मुक्तीचा विचार मांडतांना पत्नीची समागमाची स्वखुषी वा इच्छा लक्षात ध्यावी लागेल, अन्यथा तो सुद्धा बलात्कार समजावा

लागेल, असे म्हटले जाते. ग्रामीण स्त्रियांना अजुनही अशा नाखुषीच्या संबंधाला सामोरे जाण्याचे दिव्य पार पाडावे लागते.

ज्या ग्रामीण स्त्रियांना अशा प्रकारचा छळ असहच होतो त्यांना झटके येवू लागतात. त्यांच्या अंगात येते, असे म्हटले जाते. खरे कारण सांगणार कसे? पटणार कोणाला? मग देवदेवसकी, अंगारे-उतारे, भूत काढणे अशासारखे प्रकार सुरु होतात. अशा प्रकारच्या यातनामय जीवनाला सामोरे जावे लागतं. पत्नी-सुख देण्यास अशा स्त्रिया असमर्थ आहेत असा सासरची मंडळी गाजावाजा करतात. भारहाण करतात. पण त्याला कारणीभूत ठरणारे पती पुरुष मात्र समाजाच्या सहानुभूतीला पाव. त्यांना दुसरे लग्न करण्याचीं सामाजिक मुभा.

लैंगिक वर्तन विशेषत: ग्रामीण समाज कधीच व्यक्तिगत बाब मानत नाही. विजोड विवाह, अयशस्वी लग्न याचे खापर पत्नीवर फोडण्याची प्रवृत्ती आढळते. स्त्री-विषयक नीतिमत्ता केवळ दुहेरी नाही. ती दुटप्पी देखील आहे. पुरुषांनी नीति-भत्तेचे व ज्या लैंगिक नीतिमत्तेचे ढोल पिटले ती नीतिमत्ता स्त्रियांसाठी राबविली जाते. स्त्रियांच्या लैंगिक पारतंत्र्यातून लग्न हे स्त्रियांच्या बाबतीत अनिवार्य होऊन बसले. स्त्री केवळ काटडचाची पिशवी. स्त्रीची नीतिमत्ता चार शब्दांत सांगता घेईल “विवाहपूर्व कौमार्यवंधन व विवाहोत्तर पतनिष्ठा.”

ग्रामीण भागात पुरुषांनी रखेली ठेवली तर ते पुरुषीपणाचे, मर्दपणाचे, लक्षण होय. त्यांनी विवाहापूर्वी लैंगिक सुखाचा आस्वाद घेतला तरी क्षम्य. मात्र विवाहाला उभा राहतो तेव्हा त्याला ‘कोरी कुमारिका’ हवी असते. पुरुषाचा विवाहाबाब्य संबंध दुर्लक्षिला जातो. खरे तर स्त्री-पुरुष दोघांनाही समान नीतिमत्तेचा तराजू हवा. त्या नीतिमत्तेचा पाया मानवी हवा. याचा अर्थ मानवी स्खलनशीलतेचा त्यात पूर्ण विचार हवा. चुकीच्या दुरुस्तीला वाव हवा. परंतु ग्रामीण भागात फार बुरसट-लेल्या, कालबाब्य विचारांचा पगडा आढळतो. केवळ पत्नीच्या चारित्र्यविषयक संशयाबूलन अनेक स्त्रियांना टाकलेले आहे.

परित्यक्तांची दुःखे ही मी (लोकप्रभेत प्रसिद्ध) प्रत्यक्ष त्यांच्याशी मुलाखत घेवून जाणून घेतली. सुलगा होत नाही, हुंडा कमी दिला, मानपान नाही, दिराच्या भुलाशी संबंध आहेत अशा संशयाबूलन, माहेरची इस्टेट स्वतःच्या नावावर करावी, दिवाळसणाला अंगठी दिली नाही, बाहेरख्यालीपणाला पत्नीने विरोध केला महणून, पलीच्या पोटातील गर्भ स्वतःच्याकडून राहिलेला नाही हा समज, सासूला उलट बोलते, काम जमत नाही अशासारख्या विविध कारणांनी स्त्रियांना टाकलेले आहे. त्यांना माहेरचा आधार नाही. घटस्फोट व पोटगीचे कायदे माहीत नाहीत. शिवाय ते करण्यासाठी आर्थिक पाठबळ व मानसिक आधार देणारे कोणी नाही. अशा

परिस्थिता दुसरा विवाहही करू शकत नाहीत. समाज त्यांच्याकडे वाईट नजरेने पाहतो. दारिद्र्य, मुलांची विवंचना शरीरधर्मातून निर्माण होणारी कामवासना काबूत ठेवण्यासाठी द्यावा लागणारा क्षगडा, समाजाकडून उपेक्षा, गुंड व इतरही लोकांकडून होणारा उपद्रव, सतत दडपण व कायम भीतिदायक वातावरण यामुळे त्यांना हालाखीचे जीवन जगावे लागते. व्यसनी पुरुषांकडून छळ.

ग्रामीण भागात नवयांच्या व्यसनाधीनतेमुळे अनेक स्त्रियांना नरकवास सहन करावा लागत आहे. त्याला विरोध करण्याची स्त्रियांची ताकद नाही. तो विरोध म्हणजे मारहाण आणि बाहेख्यालीपणाला आमंत्रण. रोजच्या रात्री लाथा बुक्यांच्या प्रसादाशिवाय उजाडत नाहीत. अशा अत्यंत निरस व बेचव आयुष्य वाटचाला आलेल्या स्त्रिया खरोखरच मेल्याहून मेल्याच्यावरचे जिणे जगत आहेत. त्या दुःखाने म्हणतात-

समुद्राच्या काठी	मोती पोवळ्याच्या वेली ।
दैवाची उणीव	कडू वेल हाती आली ॥

नवयाला दोष देण्यापेक्षा आपल्या नशिवाला बोल लावत बसण्याची पाळी येते. दैववाद अंगी भिनलेला. नवयाशी गोड बोलून ताळ्यावर आणण्याचा सहनशील-तेचा प्रयत्न. प्रेम देण्याची पद्धत स्वीकारली जाते. त्या माया देतात पण बहुसंख्य-जणीचा अनुभव असा-

जीवाला जीव देत्ये	जीवन देवून पाहिला
पाण्यात पाषाण	अंती कोरडा राहिला ॥
फोडिले चंदन	त्याच्या केल्या बारा फोडी
स्त्रियांची जात वेढी	पुरुषांना माया थोडी ॥

ग्रामीण स्त्रियांना असा अनुभव घेऊनही त्या सोसत राहतात. माहेरी सत्ता नाही. लहानपणी वडिलांच्या धाकात. तरुणपणी नवयाच्या ताब्यात व म्हातारपणी मुलांच्या तालावर तारेवरची कसरत करीत जिणे जगावे लागते. ही ग्रामीण स्त्रियांची कौटुंबिक स्थिती.

अंधशब्देच्या अंधारात

भवानी माता महिला नागरी पतसंस्थेची चेअरमन म्हणून गेली दहा वर्षे काम करीत असल्याने ग्रामीण भागातील पाच हजार सभासद स्त्रियांच्या घराघरांत पोहोचण्याची संधी मिळाली. त्यांच्या धार्मिक समजूती रुढी परंपरांचा मागोत्रा घेवून त्या घालविण्याच्या दृष्टीने प्रबोधनात्मक अनेक शिविरे घेतली. धार्मिक तत्त्व-

ज्ञानाचा यत्किंचितही अर्थ माहीत नसलेल्या आपल्या देशातील हजारो ग्रामीण स्त्रिया अंधश्रद्धा, कर्मकांड उपासतापास देवऋषी, बुवा, भट यांच्यात गुरफटलेल्या आहेत. ग्रामीण भागात स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण सरासरी १३ टक्के आढळते. काही भागात तर ते ३ ते ४ टक्के आहे. शिक्षणापासून वंचितता हा त्यांना मिळालेला शाप. घरचे दारिद्र्य, आर्थिक अडचणी, सामाजिक दृष्टिकोनातील पारंपरिकपणा, खेड्यातील संकुचित वातावरण, शाळेच्या सोयीचा अभाव, पालकाची उदासीनता, आईचे गर्भारपण, लहान भावंडाचे संगोपन, घरकाम, घराबाहेरचे काम, शिक्षणाने वय वाढते, नव्याबद्दल अपेक्षा वाढतात, उद्घटपणा येतो, चूल व मूल हेच कार्यक्षेत्र. शिकून काय करायचे? ह्यासारख्या अनेक कारणांनी ग्रामीण मुलीचे शिक्षण मलींना त्यापासून वंचित करते. ह्याच अडाणी, अल्पशिक्षित मुली अंधश्रद्धेच्या अंधाकारात वावरतात. लग्नानंतर तर कुलाचार, पूजाअर्चा, उपास, नवस ह्याच्या मार्गे लागतात. डॉक्टरराषेक्षा लागीर बघण्याकडे अधिक कल. उतारा, ताईत, गंडेदोरे नवस ह्यावर अधिक विश्वास व विसंबलेपणा. रात्री विरजण न देणे, पाल चूकचूकली की अशुभ मानणे, विधवा स्त्री, मांजर, रिकामी घागर घेतलेली बाई, डावा डोळा उडणे म्हणजे अशुभ मानण्यापासून ते मुले म्हणजे देवाची देणगी मानण्यापर्यंत असंख्य अंधश्रद्धा, लोकभ्रम व आडाख्यांनी भारलेल्या ग्रामीण स्त्रिया! मानसिकदृष्टचा त्या कमकुवत बनत जावून खेड्यातील ज्योतिषी, बुवा, भट, देवऋषी, पंचांगवाले यांच्या नादी लागताना दिसतात. वैज्ञानिक वृत्ती आणि तर्क-संमत विचारसरणीपासून त्या कोट्यवधी मैल दूर आहेत हेच सत्य.

तुलनात्मक परिस्थिती

ग्रामीण व शहरी स्त्रियांची तुलना करता जमीनअस्मानाचा फरक जाणवतो. ग्रामीण भागात दारिद्र्य रेषेखालील जीवन जगणारांची संख्या २२ कोटी २२ लाख आहे. असे शासनाचे मत आहे. पण प्रत्यक्षात त्याहीपेक्षा अधिक संख्या असल्याचे अर्थात ज्ञांचे मत आहे. उदा., प्रा. सी. एच. हनुमंतराव यांच्या मते देशातील पूर्व व मध्यभागात ग्रामीण दारिद्र्याची तीव्रता फार असून ६२.४ टक्के जनता दारिद्र्यरेषेखालील निर्धन व कंगाल जिणे जगत आहे. शहरी भागापेक्षा ग्रामीण दारिद्र्याची तीव्रता अधिक आहे. ह्या सर्व कुटुंबांच्या दारिद्र्याची सर्वाधिक झळ पोहचते ती ग्रामीण स्त्रियांना. स्त्रियांचा दर्जा, विवाहाचे वय, अपत्यसंख्या, मुलीच्या जन्माकडे पाहाण्याचा दृष्टिकोन, आरोग्यविषयक सोयी, पाणी, संडास, आहार असांसारख्या बाबतीत स्त्रियांची अतोनात उपेक्षा होते. सामाजिक, सांस्कृतिक पद्धती-बरोबर आर्थिक परिस्थिती महत्वाची ठरते. शिक्षण, मनोरंजन, प्रचारमाध्यमे, सरकारचे विविध कल्याणकारी कार्यक्रम, स्त्रीविषयक कायदे, दवाखान्याच्या सोयी

वर्गेरेबाबतीत ग्रामीण स्त्रियांना शहरी स्त्रियांच्या तुलनेने फार मागे, उपेक्षित व दुर्लक्षित राहावे लागत आहे. त्यादृष्टीने पुढील मुद्दे लक्षात घेता येतील-

१. भारतात १९८१ च्या जनगणनेनुसार शहरी स्त्रियांची संख्या ५६.८ दशलक्ष होती. ग्रामीण स्त्रियांची संख्या ही जास्त होती. संख्यात्मकदृष्टचा अधिक असलेला हा गट उपेक्षित आहे. देशातील स्त्रीसाक्षरता प्रमाण सरासरी २४.९ टक्के एवढे आहे. मात्र देशपातळीवर शहरी स्त्रियांचे साक्षरता प्रमाण ४७.८२ टक्के आहे. ग्रामीण स्त्रियांचे साक्षरता प्रमाण सरासरी १३ टक्के आहे.

२. आपल्या देशात भारतीय स्त्रीचे विवाहाचे सरासरी वय १८.३२ वर्षे आहे. शहरी भागात ते १७.६ वर्षे आणि ग्रामीण भागात १६.५ वर्षे आहे. शहरी मुलीची विवाहाची वयोमर्यादा ग्रामीण मुलींच्या मानाने वाढलेली आहे.

३. स्त्रियांच्या आयुर्मानाच्या दृष्टिकोनातून अभ्यास करता असे दिसते की, ग्रामीण स्त्रियांपेक्षा शहरी स्त्रियांचे आयुर्मान अधिक आहे. १९७८ ते ८० च्या काळातील सॅम्पल रजिस्ट्रेशन सिस्टीमच्या आकडेवारीनुसार असे लक्षात येते की, शहरी स्त्रियांचे सरासरी आयुर्मान ६०.८ वर्षे इतके आहे तर ग्रामीण स्त्रियांचे सरासरी आयुर्मान ५०.३ वर्षे इतके आहे. ग्रामीण स्त्रीचे आरोग्य अत्यंत दुर्लक्षिले जाते.

४. दर हजारी लोकसंख्येमागे दरवर्षी किती लोक जन्माला येतात त्या प्रमाणाला जन्मदर म्हणतात. ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागात जन्मदर कमी आहे. १९८५ साली ग्रामीण जन्मदर हा ३४.३ आणि शहरी जन्मदर १८.१ एवढा असल्याचे आढळले. यावरून ग्रामीण स्त्रिया कुटुंबनियोजनामध्ये मागे आहेत, आणि गर्भारपण, अपत्यजन्म व संगोपनात अडकलेल्या आहेत.

५. मृत्युदरा बाबतीतही अशीच तफावत आढळते. देशातील शहरी स्त्रियांचा मृत्युदर ७.१ (दर हजारी) आहे. तर ग्रामीण स्त्रियांचा दर १३.२ (दर हजारी) आहे. निकृष्ट आहार, वैद्यकीय सोयीची कमतरता, गरीबी, स्त्रियांचा कनिष्ठ दर्जा, आर्थिक व सामाजिक परंपरागत दृष्टिकोन, गर्भारपण, अज्ञान, उपास, अनारोग्य व आजाराकडे दुर्लक्ष वर्गेरे कारणे या परिस्थितीस जबाबदार आहेत.

६. माता व अपत्याच्या आरोग्याचा निर्दर्शक म्हणजे अर्भक मृत्युदर (दर हजारी) हा होय. दर हजारी एका वर्षाखालील अर्भकाचा मृत्युदर ग्रामीण भागात ११४ तर शहरी भागात फक्त ६५ आहे. शिवाय स्त्री अर्भकाचा मृत्युदर शहरी भागात ६० तर ग्रामीण भागात ११४ आढळतो.

७. १९८१ च्या जनगणनेनुसार शहरी स्त्रियांचे नोकरी व अर्थार्जिनाच्या क्षेत्रातील सहभागाचे प्रमाण ८.२ टक्के एवढे होते. तर ग्रामीण स्त्रियांचे प्रमाण २३.१८ टक्के एवढे होते. मात्र त्या प्रामुख्याने शेती, शेतमजुरी, दुर्घटव्यवसाय अशासारख्या रोजंदारीच्या कामात गुंतलेल्या व असंघटीत क्षेत्रात काम करणाऱ्या आहेत. अपुरे वेतन, कामाची हमी नसणे, आणि शारीरिक कष्टाची कामे व राबणूक अधिक, अशी ग्रामीण स्त्रियांच्या रोजगारीची स्थिती होय. वेतनशेणी बोनस, सुट्ट्या, आजारपणाची रजा, मॅटरनीटी लिव्ह, पेन्शन वगैरेपासून हे क्षेत्र पूर्णपणे वगळलेले. त्यामुळे ग्रामीण स्त्रियांना आर्थिक लाभ फारसा मिळत नाही.

कायदे कागदावरच राहिले

ग्रामीण स्त्रियांना हिंदू वारसा हक्काचा कायदा, दत्तक, घटस्फोट, पोटगी, द्विभार्यप्रितिबंधक, हुंडाबंदी, बालविवाहप्रितिबंधक कायदा वगैरेविषयीच्या माहितीचा अभाव आढळतो. स्त्रीहक्क व सुरक्षितता संरक्षणविषयक आणि बळिलांच्या मालमत्तेतील वाटणीविषयी केलेले कायदे केवळ कागदावर राहिलेले आहेत. मी कोल्हापूर जिल्हा कायदेविषयक सहाय्य व सल्ला समितीवर (लिगल इड) सदस्य आणि कन्सिलिएटर (समुपदेशक) म्हणून गेली ७ वर्षे काम करीत आहे. सर्वसाधारणपणे १० ते १५ टक्के स्त्रियांना घटस्फोट व पोटगी कायद्याबाबत साधारण माहिती आहे. रुढी परंपरेचा जबरदस्त पगडा, शिक्षणाची कमतरता, कायदेविषयक माहिती करून घेण्याच्या जागरूकेचा व औत्सुक्याचा अभाव, आत्मवि�श्वासाची उणीच, बुजरेपणा, आर्थिक बळ आणि मानसिक कमतरतेमुळे कायदे कागदावर राहिलेले आहेत. विशेषत: परित्यक्ता, विध्वा, अपंग आणि नव्याने रखेली ठेवलेल्या व दुसरे लग्न केलेल्या ग्रामीण स्त्रियांची स्थिती शोचनीय आहे.

आज महाराष्ट्रात महिला दक्षता समिती आणि कायदेविषयक साहाय्य व सल्ला समिती स्थापन करण्यात आल्या आहेत. जिल्हा व तालुका स्तरावर या कार्यरत आहे. स्त्रियांच्यावरील होणारे अन्याय व छळाला वाचा फोडण्याचे काम आणि घटस्फोट, पोटगी आणि तडजोडीने समेट घडवून आणण्यासाठी मोफत कायदेशीर सल्लाही देण्यात येतो. वकिलांची सेवा मोफत मिळण्याची तरतूद आहे. परंतु लाभ घेण्याचा संख्या फार अत्यल्प आहे. पोटगी मिळण्यास ३ ते ४ वर्षे लागतात. दिरंगाई व खर्चिक पद्धतीमुळे अशा अडचणीत सापडलेल्या स्त्रिया कंटाठतात. शिवाय असे कार्य करणाऱ्या समित्या तालुका पातळीवर आहेत हे ९.० टक्के स्त्रियांना माहीत नाही. आत्मबल, निर्धार आणि आत्मविश्वास तसेच आर्थिक कुवत, मानसिक आधार नसलेल्या बहुसंख्य स्त्रिया ह्या तशाच स्थितीत निराधाराचे आश्रित जिंवे जगताना दिसतात.

आश्चर्यकारक उदाहरणे

आज ग्रामीण स्त्रियांची कार्यक्षेत्रे विस्तारलेली नाहीत. अंटाकिटका मोहिमेतील डॉ. अदिती पंत व डॉ. सुदीप्ता घोष या दोन शास्त्रज्ञ महिला, चंद्रप्रभा ऐतबाल, रीटा गोव, बचेंद्री पाल ह्या एव्हरेस्ट शिखर सर करण्यासाठी गेलेल्या महिला, हिमालयाच्या चिपको आंदोलनातील स्त्रिया, मुस्लिम स्त्रियांच्या सिनेमाबंदीविरुद्ध रस्त्यावर झुंज देणाऱ्या नजमा बांगी, रक्षिया पटेल आणि बुरखाधारी सहकारी व नागरी स्वातंत्र्याच्या विविध पैलूसाठी जिंदीने झटणाऱ्या स्त्री वकील, सुप्रीम कोर्टच्या न्यायासाठी आवाज उठविणाऱ्या स्त्रिया ह्या भारतीय स्त्री समाजाचे प्रतिनिधीत्व करताहेत म्हटले जाते पण त्यात ग्रामीण स्त्रिया कुठेच बसत नाहीत. अद्यापही ग्रामीण स्त्रियांचे जीवन सरंजामाशी मूल्यांनी जखडलेले आहे. अवहेलना, मानहानी, अतीनात कष्ट यांनी ते किंती ओतप्रोत भरलेले आहे याचे आश्चर्य वाटावे अशी शेकडो उदाहरणे सापडतात.

सौंदर्ती येथे यल्लमाच्या नावाने देवाला सोडणाऱ्या देवदासी मुळीची संख्या किंत्येक हजारोंच्या घरात आहे. हुंडचाच्या जोरावर असंख्य तरुणींची हुषारी व कर्तवगारी मातिमोळाची ठरत आहे. हुंडावळी सासुरवासाच्या, बलात्कार अत्याचार, आत्महत्या करण्यास भाग पाढणाऱ्या परिस्थितीचा बळी जाणाऱ्या अनेक स्त्रिया सापडतात. १९५२ मध्ये पालमेंटमधील स्त्री-प्रतिनिधींची संख्या ५० होती ती १९८४ च्या निवडणुकीत ४३ झाली. ग्रामीण भागात स्त्रियांची राजकीय जागरूकता व पक्षीय निष्ठा जवळजवळ नसल्यासारखी स्थिती आहे. सभांना स्त्रियांची उपस्थिती असते. मतदानासाठी सहभाग असतो पण हे केवळ अंधेलेपणाने. बोलविता धनी वेगळा. स्वतंत्र विचार नाही. मत नाही. पक्षीय बांधिलकी नाही. ग्रामीण भागात ग्रामपंचायतीमधील स्त्री-सदस्य ही कायद्याच्या तरतुदीमुळे नामधारी म्हणून निवडली जावून त्यांच्या सहभागाचा विचार होतच नाही. नव्याच्या व्यसनाधीनतेपायी कष्टाने मिळविलेले चार पैसे त्याच्या व्यसनापायी गमावून पुन्हा त्याच्याच मारहाणीला बळी पडण्याचे प्रसंग हजारो स्त्रियांपुढे नित्य वाढून ठेवलेले आहेत.

स्त्री-संघटनांकडून ग्रामीण स्त्री उपेक्षित

प्रतिगामी स्त्री संघटना, स्थितीवादी स्त्री संघटना, प्रागतिक स्त्री संघटना, व्यावसायिक आणि पुरोगामी संघटना, स्त्रीवादी गट, स्त्री मुक्ती आंदोलन ह्या प्रकाराच्या विविध स्त्री-संघटना आज कार्य करताना आढळतात. परंतु ग्रामीण भागात आणि तेथील स्त्रियांसाठी त्यांचे कार्य पोहोचलेले नाही ही दुर्दृश्याची बाब

होय. ग्रामीण स्त्रियांची आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, मानसिक आणि राजकीय क्षेत्रातील प्रगती अगदी मंद गतीने चालू आहे. स्त्री-संघटना याबाबत गंभीरपणे विचार करताना आढळत नाहीत.

मुळातच ग्रामीण स्त्री संघटित नाही, शिवाय जागरूक तर नाहीच. अंधश्रद्धा व अज्ञानाच्या अंधःकारात चाचपडत आहे. कायदेविषयक प्रचंड अडाणीपणा आढळतो. स्त्रीकडे बघण्याचा परंपरागत दृष्टिकोन बदलण्यात फारसे यश आलेले नाही. भोगवस्तू हीच स्त्रीची प्रतिमा अजूनही स्वीकारली जाते. ग्रामीण भागात स्त्रीचे दुय्यम स्थान ही त्यांची मुख्य समस्या तर आहेच पण जुन्या धार्मिक व सांस्कृतिक मूल्यांचा व्रतवैकल्यांचा आग्रह, मातृत्वाचा अवास्तव बडेजाव व गौरव, गृहिणी हच्चा भूमिकेचे नको तितके स्तोम माजबून, शिक्षणापासून वंचित ठेवून, लवकर लहान वयात लग्न, नीतिमत्तेच्या बुरसटलेल्या कल्पना, सासुरवास व छळ वगैरेमुळे त्यांना नव्या विचारांचा स्पर्श होऊ नये, अशीच समाजव्यवस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न आजही थांबलेला नाही. स्त्री संघटना, मंडळे, मंच याचे कार्य शहरापुरते मर्यादित, ग्रामीण भागाकडे अक्षम्य दुर्लक्ष झाल्याने ग्रामीण स्त्रिया अनेक प्रकारच्या दुर्देवाला सामोऱ्या जात आहेत. याकडे लक्ष पुरवायला हवे.

ग्रामीण स्त्रीमुक्तीसाठी

ग्रामीण स्त्रियांच्या प्रबोधनाचा प्रश्न अत्यंत महत्वाचा आहे. स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार आणि गुलामगिरीची मानसिकता या दृष्टीने युद्ध पातळीवर, राजकीय वचन-बद्धता, पक्षभेद विसरून सर्व स्तरांवर प्रयत्नाला प्राधान्य मिळणे जरूरीचे आहे. ग्रामीण स्त्रियांचे अंधश्रद्धा निर्मूलन, रुढी-परंपरांतून सुटकेची शिकवण व आत्म-विश्वास याढृटीने प्रबोधन होणे अत्यंत जरूरीचे आहेत.

ग्रामीण स्त्रिया बालविवाह, हुडापद्धतीमुळे येणारा सासरचा रोष, सासुरवास, पतीचा बाहेरखालीपणा, सवत व रखेली यामुळे येणारा छळवाद, व्यसनाधीनता या प्रमुख बाबींमुळे पीडित शोषित आहे. कायदे असूनही त्याबाबतचे अज्ञान आहे. म्हणून पत्नीने तकार केलीच पाहिजे असे नाही तर इतरांनी तकार केल्यास प्रथम अटक व्हावी अशी तरतूद व्हावी. सरकारने हच्चा प्रकारच्या केसेस चालवाव्यात. तालुका पातळीवर कायदेशीर साहाय्य-सल्ला व मार्गदर्शन सेल कायम प्रकारची तरतूद म्हणून केली जावी. स्त्रीविषयक कायद्यांची प्रसार-मोहीम हाती घ्यावी. अनावश्यक व लादलेले गर्भारपण ही ग्रामीण स्त्रीची आत्मतिक डोकेदुखीची बाब होय. या बाबतीत कायदेशीर व सक्तीचा समान नागरी कायदा केला जावा.

महिला मंडळे. स्त्री संघटना, स्त्री मुक्ती आंदोलन किंवा अन्य कोणत्याही

स्त्रीसंघटनांच्याबरोबरच इतरही स्वयंसेवी संस्था व आंदोलनाच्या नेते मंडळी व कार्यकर्त्यांनी ग्रामीण स्त्रियांचे प्रश्न सोडविण्याची वचनबद्धता मानावी. आरोग्याचे पुनर्वंसन, आदिवासीचे प्रश्न, चिपको आंदोलन, भारत जोडो अभियान, वृक्षसंवर्धन भोव्हीम, पर्यावरणाचे रक्षण, लोकशाही हक्ककरक्षण, जागतिक शांतता यांसारख्या सर्व चळवळीच्यामध्ये ग्रामीण स्त्री प्रबोधन व संरक्षण हा भाग अविभाज्य मानला जावा. कारण ग्रामीण स्त्री अनेक वैचारिक रोगांपासून पीडित आहे.

ग्रामीण स्त्रियांची चळवळ ही एक स्वतंत्र, स्वयंभू स्वयंगतीने चालाणारे आंदोलन न बनता सर्व श्रमिक, शोषित, पदपलित जनतेच्या आंदोलनाचा भाग बनायला हवी. कारण समाजातील इतर घटकांप्रमाणेच मानवी समाजाच्या इति हासाच्या विशिष्ट टप्प्यावर स्त्रीची गुलामगिरी निर्माण झाली आहे. म्हणून स्त्रीच्या गुलामगिरीचा अलग स्वतंत्र विचार करून मार्ग सापडणार नाही, तर सर्व शोषितांची मुक्तता होईल त्यावेळेसच स्त्रीच्या स्वतंत्र विकासाची वाट तिला मोकळी होईल.

स्त्री-पुरुषांतील कुटुंबांतर्गत विषमता हा बाहेरच्या सर्वांगीण विषमतेचा भाग होय. ग्रामीण स्त्रियांना दारिद्र्य, सतत काम, उत्पादन क्रियेत दुय्यम दर्जी आणि अपत्यसंगोपन, गर्भारपण यामुळे फार हालाखी परिस्थिती सहन करावी लागते. यावर अन्याय निवारणाचा सार्वत्रिक शाश्वत व हुक्मी मार्ग सापडणार नाही. तरीही अन्यायाची तात्त्विक परंपरागत वैचारिक बैठक दूर करण्याचे प्रयत्न व्हायला हवेत.

तात्त्विकदृष्ट्या चूक म्हणून स्त्री-पुरुष संघर्ष हा स्त्री चळवळीचे मुख्य अधिष्ठान असता कामा नये. मात्र पाणी भरण्याचे काम करताना स्त्रियांची शक्ती व वेळ याचा अपव्यय होतो हेही लक्षात घेतले पाहिजे. आरोग्यविषयक सेवा वेळेवर मिळत नाहीत व शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध होत नाहीत. स्त्रियांच्या नावांवर मालकी हक्क म्हणून मालमद्वा असत नाही. हथासारख्या बाबतीत स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित व्हायला हवी.

ग्रामीण भागातील स्त्रियांचे प्रश्न हे वैयक्तिक गान्हाणे म्हणून लक्षात घेतले जावू नयेत. स्त्रियांच्या सामूहिक गान्हाण्यांबद्दल कृती करणे आवश्यक आहे. वैयक्तिक अन्यायाच्या केसेसवरच लक्ष केंद्रित न करता सामूहिक पातळीवर ते प्रश्न नेणे अधिक आवश्यक आहे, स्त्री-संघटनांनी यादृष्टीने विचार करायला हवा.

आर्थिक स्वातंत्र्य, स्त्री-पुरुष समान वेतन, स्त्रियांना कामाच्या संधी वाढविणे या दृष्टीने धोरणात्मक प्रयत्न केले जात नाहीत. खरे तर त्याशिवाय ग्रामीण

स्त्रियांच्या विकासाला दिशा मिळणार नाही. स्त्री मुक्ती विचाराचे पहिले पाऊल ग्रामीण स्त्रियांच्या बाबत या दिशेने पडायला हवे. शहरापासून दूर असलेली खेडी आणि वस्त्या व तेथे असणाऱ्या स्त्रिया कित्येक शतके जगाच्या मागे आहेत. अशा भागात काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांची गरज आहे. त्यासाठी संघर्ष आवश्यक आहे. कित्येक हजार वर्षे दास्यात अडकून पडलेल्या स्त्रियांचे पाश आता कुजू लागले आहेत. ते तोडण्याचे काम सोपे नसले तरी प्रयत्नसाध्य आहे. स्त्रियांना गुलाम ठेवता येणार नाही. त्यांना दिशा द्यायला हवी. भारतीय स्त्री चळवळीने आता ग्रामीण भागाचा ध्यास ध्यायला हवा. स्त्री-चळवळ ही सर्व शोषणविरोधी लढाचा एक अविभाज्य भाग असल्याने सभोवताली चाललेल्या लढाबद्दल अधिक संवेदना-शील राहून इतर शोषितांच्या चळवळीशी तिने दृढ अनुबंध निर्माण केले तरच सर्वकष परिवर्तन घडवून स्वतंत्र होण्याचे ध्येय गाठणे स्त्री चळवळीला शक्य होईल.

मौनी विद्यापीठ
गारगोटी
जि कोल्हापूर